

9-njy tema: **Türkmen Türkçesinde anlamına göre cümleler**
(Türkmen dilinde aňladýan manysa görä sözlemler)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, „**akyly kompas**“ „**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

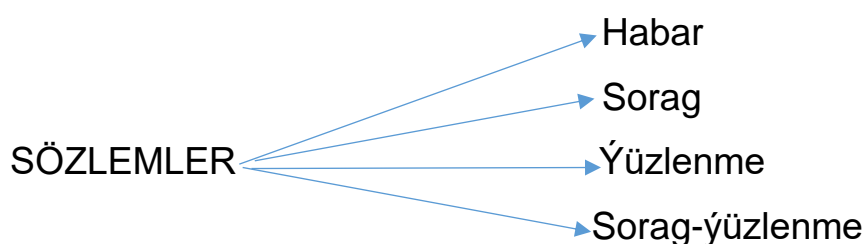
Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

SÖZLEMLERİN AÝDYLYŞY WE PIKIR AŇLADYŞY BOÝUNÇA BÖLÜNIŞI

Beýleki dillerde bolşy ýaly, türkmen dilindäki sözlemler hem dürli alamatlary boýunça birnäçe toparlara bölünýärler.

Sözlemler aýdylyşlary, pikir aňladyşlary taýyndan dört topara bölünýärler. Munuň shemasyny şeýle görkezmek bolar:

Habar bermek üçin, sorag soramak üçin, ýüzlenmek üçin, sorag hem ýüzlenme üçin ulanylýan sözlere doly we dogry düşünmek maksady bilen aşakdaky teksti talyplar bilen bilelikde berjaý etmeli.

Tekst. Okamaly. Sözlemleriň aýdylyşy, pikir aňladyşy nähili? Olaryň soňuna haýsy dyngy belgileri goýlupdyr? Derňew esasynda anyklamaly

Eý, balam, akyl esasyndan bilginki, ata-enäniň hezzet – hormatyny öz boýnuňa almak zerur, çünki perzendiň asly ata-enedir. «Näme üçin ata-enemi hormatlaýarkam?» diýmegin. Bilgin, olar seniň üçin janyny pida etmäge taýýardyr. Eger her bir perzent akylly we dana bolsa, ol ata-enä hormat goýmalydyr. Ata-enäniň işi seni ulaltmak, saňa ýagşy gylyk öwretmekdir. Eý, balam, ata-eneňiň göwnüne degmegin, olaryň ýüregine bitmez ýara salmagyn, çünki ýaradan ata bilen enäni ynýdana agyr jeza berýändir. («Kowusnamadan»).

Habar sözlemi

Bir zady başga birine habar bermek üçin ulanylýan sözleme *habar sözlemi* diýilýär.

Habar sözleminde ses gitdigiçe peselýär we ýazuwda onuň zyndan nokat (.) goýulýar.

Sähet aga küren obada ýaşaýardy. Ony gören oganlar derrew onuň daşyna üşerdiler. Oganlar oňa böwregi böken ýaly ýerli-ýerden sorag bererdiler. Ol gyssanmany adam saglygy üçin zerur bolan buýan, narpyz, üzärlik, atgulak ýaly otlaryň derman üçin peýdalydygyny gürrüň berýärdi.

1941-nji ýylda taýýarlanylýan kitapda habar sözlemine aşakdaky ýaly düşündiriş berlipdir.

§. 2. Хабар сөзлеми.

Хабар сөзлеми дийип башга бирине бир зады хабар бермек, билдирмек—аңлатмак максады билен сөзлен-йән сөзлеме дийилйәр.

Хабар сөзлеминиң ызына нокат гоюляр ве хабар сөз-леминде сес гитдигиче песелйәр.

Düşündirişi talyplar bilen bilelikde okamaly, düşünmeli we derňew etmeli.

Türk diline terjime etdirmeklige synanyşmaly.

Sorag sözlemi

Bir zady soramak üçin ulanylýan sözleme **sorag sözlemi** diýilýär.

Ýazuwda sorag sözleminiň yzyna sorag belgisi (?) goýulýar. Soragy aňladýan söz sözlemde belent heň bilen áýdylýar.

Habar bermek üçin, sorag soramak üçin, ýüzlenmek üçin, sorag hem ýüzlenme üçin ulanylýan sözlere doly we dogry düşünmek maksady bilen aşakdaky teksti talyplar bilen bilelikde berjaý etmeli.

**Sözlemleriň áýdylyşy we pikir aňladýşy nähili? Göçüriň.
Sözlemleriň yzyndan haýsy dyngy belgisini goýsaňyz ýerlikli boljak?**

1. Erkin göreş boýunça haýsyňyz mekdebiň çempiony
2. Sen Kerim Gurbannepesowyň goşgularyny okadyňmy
3. Sen göreşmäge çykjakmy
4. Söz toparlarynyň atlaryny bilýarmisiňiz
5. Onuň áýdýanlary dogrumy
6. Sen türkmen halk eposlaryndan haýsysyny okadyň

1941-nji ýylda taýýarlanylýan kitapda sorag sözlemine aşakdaky ýaly düşündiriş berlip, delillendirmek üçin şeýle mysallar ulanylypdyr.

Bu düşündiriş we mysallar talyplar bilen bilelikde derňew edilmelidir.

§ 4. Сораг сөзлеми.

Бир зады сорап билмек максады билен сөзленилен сөзлеме сораг сөзлеми дийилйэр.

Сораг сөзлеминиң соңында сораг белгиси гоюляр ве сораг сөзлеминде сес гитдигиче белент боляр.

Меселем: *Сизиң мектебиңизде отличниклер көпми? Сен Ленинградда хачан болдың? Олар шу гүн кино гитжөкми? Гызларгүл-де иш нормасыны артыгы билен долдурдымы? ве шуңа мензешлер.*

Сораг сөзлемини үч хили ёл билен эмеле гетирмек болар.

1. Сораг гошулмасы болан *мы-ми, мыка-микэ* билен аңладылян сораг сөзлемлери, меселем:

Бэ, Гурбан шумы?

Жемал Москвадан гелдими?

Хэзир дашары совукмыка?

Ол эртир театра гитжөкмикэ?

2. Сораг чалышмаларының үсти билен аңладылян сораг сөзлемлери, меселем:

Сен нэме маңа игенйэрсиң?

Эдебиятдан ким отлично белги алды?

Бу окувчы нэхили окаяр?

Сиз Ашгабада хачан гелдиңиз?

Ол агшам нирэ гитжөк?

Сен шу китапларың хайсысыны алдың?

3. Сөзлемде хабары айратын бир белент—ёкары интонацияда—хенде айтмак нетижесинде хем (сөзлемиң ичинде сораг чалышмаларындан бири я сораг гошулмасы болмаса-да) сораг сөзлемини эмеле гетирмек болар, меселем:

Эртир сен кино гитжөк?

Хемра хэзир өйде?

Бу Гурбан? ве ш. м.

Bu nusgadan görnüşi ýaly, sorag sözleminiň üç sany görnüşi hakynda maglumat berlipdir.

Ýüzlenme sözlem

Birine ýa-da bir zada ýüz tutulyp aýdylýan sözleme *ýüzlenme sözlem* diýilýär.

Ýüzlenme sözlemler içki joşguny (begenji, gynanjy, hayran galmagy, haýyş etmegi, buýrugy, gaharlanmagy we ş.m.) aňladyp, belent heň bilen aýdylýarlar. Ýazuwda ýüzlenme sözlemleriniň yzyndan ýüzlenme belgisi (!) goýulýar.

Sözlemleriň aýdylyşyna, pikir aňladyşyna üns beriň. Sözlemleriň yzyndan degişli dyngy belgini goýup, depderiňize göçüriň.

1. Hormatly ýaşlar, edebiňizi saklaň
2. Ýaşasyn güneşli Türkmenistanym
3. Tebigaty hiç kime depgiletmeris
4. Watany tüýs ýürekden söýüň
5. Talyplar! Göreldeli boluň, başarjaňlyk ugrunda göreşiň

1941-nji ýylda taýýarlanylýan kitapda ýüzlenme sözlemine aşakdaky ýaly düşündiriş berlipdir. Bu düşündiriş talyplar bilen bilelikde derňew edilmelidir.

§ 3. Йүзленме сөзлеми

Хер бир ички жошгуны (товакга этмеги, буюрмагы, ялбармагы, чакылыгы, бир зада бегенмеги, гынанмагы, өкүнмеги...) аңладян сөзлеме йүзленме сөзлеми дийил-йэр.

Йүзленме сөзлеминиң соңында йүзленме белгиси (!) гоюляр *) ве йүзленме сөзлеми белент интонация билен айдыляр.

Йүзленме сөзлеминден соңкы гелен сөзлемиң йлки харпы баш харп билен языляр.

Yumus. Habar, sorag, yüzlenme, sorag-yüzlenme sözlemlerini anyklañ. Sözlemleriñ soñundaky dyngy belgilerinin goýluş sebäbini düşündiriñ.

- Älhepus, ussa, bu kätmeni-hä oňarypsyň-ow!
- Ýogsamam, biziñ elimizden çykan zadyň erbedi bolmaz!
- Bu dirzin näme? Sen dirzin hem bejerýärmiñ?
- Buw, Näzik1 eje, sen nirede gezip ýörsüň?! Şony bir bejerip dirzin ederin weli, köneligini tanap-da bilmersiñ.
- Sen demre-de jan berip bilersiñ.
- Näme, demre jan bermek kyn zat дәl. Traktor dagyny hem men ýasap biljek ahyry! (A. Durdyýew, «Bally molla»).